

Preprint

Winfried Schröder, *Ursprünge des Atheismus: Untersuchungen zur Metaphysik- und Religionskritik des 17. und 18. Jahrhunderts* (Quaestiones 11), Stuttgart/Bad Cannstatt, Frommann-Holzboog, 1998; 619 pp., DM 167, ISBN 3772819184.

In *Zondagmorgen zonder zorgen* (Antwerpen 1995, 103) stelt Gerard Reve atheïsme als een met uitsterven bedreigde psychische afwijking voor. Psychiaters betalen de laatste overgebleven atheïsten geld om in practica voor hun studenten te verschijnen, en instrueren deze van tevoren zorgvuldig om de patiënten niet uit te lachen. Waar zou de psychiatriedocent nieuwe exempels moeten vinden? Reve keert aldus de voorstelling van het atheïsme als de in het kielzog van de Verlichting plaatsvindende rationalistische afrekening met de christelijke superstitieën om. Iets soortgelijks doet Schröder, en wel voor het atheïsme uit de 17e en 18e eeuw. Daarmee gaat hij verder terug dan de oudste atheïstische geschriften die in de filosofische canon zijn gereciperd (midden 18e eeuw). Hij beroept zich op geschriften die ondergronds circuleerden als handschriften of clandestien werden gedrukt. Aan de hand van deze (Franse en Duitse) clandestiene geschriften – veelal recentelijk boven water gekomen en opnieuw beschikbaar gemaakt – beschrijft hij de 'prehistorie' van het atheïsme. Hij localiseert deze in de periode tussen midden 17e eeuw (toen de *Theophrastus redivivus* verscheen) en 1770. Met de verschijning in het laatstgenoemde jaar van d'Holbachs *Système de la nature* verlaat het atheïsme de illegaliteit. Vóór het midden van de 17e eeuw komt de term 'atheïsme' al wel voor, maar wordt deze nog niet gebruikt voor atheïsme in de moderne zin. In de 16e eeuw kwam 'atheïsme' in zwang als alternatief voor de tot dan toe gebruikelijke term 'impietas'. De term had toen een zeer brede betekenis, en sloot alle blasfemie, heterodoxie en antcleralisme in. Pas vanaf het midden van de 17e eeuw komt een atheïsme in strikte zin voor, d.w.z. een atheïsme waarin het bestaan van God geloofend wordt. Dan gaat de term, overigens met toevoegingen ('athéisme à la rigueur' ofwel 'atheismus consummatus') ook in de huidige betekenis gebruikt worden. Schröder beschrijft de prehistorie van het atheïsme in deze strikte zin; hij kritiseert met name de opvatting dat de opkomst van dit atheïsme te danken is aan het Verlichtingsrationalisme. Nog in de 18e eeuw was het wetenschappelijke establishment het er over eens was dat niet het theïsme maar het atheïsme een *sacrificium intellectus* vereiste (79-85). Het ontstaan van het atheïsme mag dan chronologisch samenvallen met het ontstaan van de moderne natuurwetenschap, het is zeker niet o.i.v. deze ontwikkeling dat het ontstond. Een rondgang door de clandestiene geschriften laat zien, hoe de eerste atheïsten steeds weer bereid waren, terwille van de verdediging van hun atheïstische standpunten de resultaten van de contemporaine natuurwetenschappen tegen te spreken. Het (neo)epicurisme en de natuurfilosofie van de Renaissance waren voor de eerste atheïsten betrouwbaarder bronnen dan de opkomende moderne natuurwetenschap; deze atheïsten waren in wetenschappelijk opzicht meer traditionalisten dan rationalisten (263-320). Ook de invloed van bijbelkritiek en deïsme op het ontstaan van het atheïsme is veel kleiner dan vaak wordt gedacht; wel was er een zekere – maar niet beslissende – invloed van bestaande ideologiekritiek (89-178). Welke invloed is dan wel beslissend geweest voor het ontstaan van het moderne atheïsme? S. onderscheidt twee vormen van atheïsme: het atheïstisch materialisme, en het agnostisch atheïsme. Het eerste ziet hij als tijdloos (von bestimmten philosophiegeschichtlichen Voraussetzungen unabhängig – 394), het tweede kan pas ontstaan na de herontdekking van Sextus Empiricus' *Pyrrhoneae hypotyposes*, eind 16e eeuw. Naast de bronnen van het atheïsme in de clandestiene geschriften komt ook de inhoud ter sprake, in een hfst. gewijd aan de kritiek op de wijsgerige theologie in deze geschriften: kritiek op verschillende typen godsbewijzen, en tegenargumenten tegen het bestaan van God, waaronder het theodicee-argument (179-262). Wat dit laatste betreft, blijkt het *Symbolum sapientiae* van groot belang; in dit geschrift (ong. contemporain met Bayles *Dictionnaire historique en critique*) vindt men het theodicee-argument reeds in een voluit moderne vorm (254). In een 'Anhang' (395-526) tenslotte worden de clandestiene geschriften een voor een beschreven, met speciale aandacht voor hun datering, auteurschap en overlevering.

Marcel Sarot